

Aygün ƏLİYEVƏ

e-mail: a.alisoy423@gmail.com

HÜSEYN CAVİDİN İBLİS KONSEPTİ: TRANSENDENTLİKDƏN ROMANTİK MİFYARATMAYA

Xülasə

Məqalədə şəri təmsil edən İblis obrazının mifik köklərindən bəhs edilir. H.Cavid İblis obrazını romantik şəkildə təsvir etmişdir. “İblis” əsərində “İblis nədir?”, “Hər kəsə xəyanət edən insan nədir?” sualları ətrafında cərəyan edən hadisələr, Ariflə İblisin dialoqu İblisin mifoloji sistemdəki yerini və mənşəyinin aydınlaşdırır. Əsərdə Xeyirlə Şərin mübarizəsi İblislə insan mübarizəsi kimi təqdim edilir. H.Cavidin “İblis” əsəri müharibəyə və onu doğuran şeytani düşüncələrə qarşı yazılmış mükəmməl bir əsərdir.

Açar sözlər: İblis, xeyir, şəər, romantik mifyaratma, simvolik obraz

Aygun ALIYEVA

THE CONCEPT OF DEVIL BY HUSEYİN JAVİD: FROM TRANSCENDENCE TO A ROMANTIC MYTHOLOGY

Summary

The article talks about the mythical roots of the image of Iblis, who represents evil. H. Javid described the image of Iblis in a romantic way. In the work "Iblis", events revolving around the questions "What is the Devil?", "What is a human who betrays everyone?", and the dialogue between Arif and the Devil clarify the place of the Devil in the mythological system and the aspects of its origin. In the work, the struggle between Good and Evil is presented as a struggle between the Devil and human. H. Javid's work "Iblis" is a perfect work written against war and the demonic thoughts that cause it.

Key words: Demon, good, evil, romantic mythology, symbolic image

Айгюн АЛИЕВА

КОНЦЕПТ ИБЛИСА (САТАНЫ) ГУСЕЙНА ДЖАВИДА: ОТ ТРАНСЦЕНДЕНТИЗМА К РОМАНТИЧЕСКОМУ МИФОТВОРЧЕСТВУ

Резюме

В статье анализируется мифологическая семантика образа Иблиса Г.Джавида. Автор представил Иблис в романтическом плане. События, вращающиеся вокруг вопросов «Что такое Дьявол?», «Что такое человек, который всех предаёт?», и диалог между Арифом и Дьяволом проясняют место Дьявола в мифологической системе и аспекты его происхождения. В произведении борьба Добра и Зла представлена как борьба Дьявола и

человека. Произведение Г.Джавида «Иблис» – совершенное произведение, написанное против войны и вызывающих ее демонических мыслей.

Ключевые слова: Демон, добро, зло, романтическая мифология, символическое изображение

İblis şəər qüvvə olaraq bədii ədəbiyyatda dünyanı dərkətmə üsulları mifoloji strukturla üst-üstə düşən bir sıra yazıçıların müraciət etdiyi mifik qəhrəmandır: Dante Aligyer (“Cəhənnəm”), Şarl Bodler (“Şeytana dualar”), Uilyam Peter (“Şeytan”), İohann Volfqanq Höte (“Faust”), Stiven Kinq (“Məhşər”), Lermontov (“Demon”), Lev Tolstoy (“Şeytan”), Hüseyn Cavid (“İblis”, “İblisin intiqamı”) və b.

Şərqin romantik dühası, bir başqa təbirlə milli mədəni düşüncə sistemimizin məna vahidi (3) Hüseyn Cavid “İblis” dramı ilə yaradıcılığının fəlsəfi sistemini bir bütün olaraq təqdim edə bilmişdir. Bu əsər təkcə müharibə əleyhinə yazılmış əsər olduğu üçün yox, məzhəb ayrımcılığı, nəfsə qul olmaq, altuna tapınmaq kimi bəşəri problemlərin bədii həllinin verildiyi üçün qiymətlidir. “İblis” dramında yazıçı fikirlərini Arif, Xavər, hətta İblis obrazı vasitəsilə də çatdırır:

Xavər:	İblisə uyub da əhli- aləm, Həp yer yüzü qanlı, həp sərsəm... (1, s.165)
Arif:	Bir fəzilətsə öldürüb-ölmək, Canavar bizdən əşrəf olsa gərək (1, s.131).
İblis-	Dərdə bak, millətə bak, niyyətə bak! Ölülərdən ölülər feyz alacaq! (1, s. 194)

Bu fikirləri ziyarətə sağlamaq niyyəti ilə gedənlər barədə İblis söyləyir.

Dramda təsvir olunan İblisin dini-mifik köklərini araşdırdıqda dini rəvayətlərdən məlum olur ki, əsl adı Əzazil olan İblis Yer kürəsində qarışıqlıq yaranan cinlərin üzərinə göndərilən qoşunun başçısı olur və azğın cinləri məğlub edir, altı min il Allaha ibadət etdiyi üçün hətta mələklərdən də üstün səviyyəyə yüksəlir. Lakin Cənab Haqqın, – “Adəmə səcdə edin”, – əmrindən çıxdığı üçün qovulmuş, “iblis” və “şeytan” adlandırılmışdır. “Qurani Kərim”də o insanın ən böyük düşməni adlandırılır. Şeytan insanı pis əməl törətməyə təhrik edir, bu baş verdikdə ona hakim olur, mömin bəndələr üzərində isə onun heç bir hökmü yoxdur. İbrahim surəsinin 22-ci ayəsində deyilir: “...Əslində mənim sizin üzərinizdə heç bir hökmüm yox idi. Lakin mən sizi çağırdım, siz də mənə uydunuz. İndi mənə yox, özünüzü qınayın. Nə mən sizin dadınıza çata bilərəm, nə də siz mənim dadıma...” (6) Oxşar motiv H.Cavidin “İblis” əsərində də var; Arif günah işləyəne qədər İblis onun qəlbini ələ keçirə bilmir:

Arif :	Ah,əvət, sanki şafak dalğalı nur... (İçib bitirdikdən sonra, niyaz ilə) Şimdi Rənayı çağırısan nə olur?
--------	---

- İblisə təslim olmayan Arif şərab içdikdən sonra onun quluna çevrilir.

İblisin mifoloji köklərini araşdırdıqda digər mifik qəhrəmanlar kimi paralel miflərin bəzi model və sistemlərinin sonrakı mərhələdə dini təsəvvürlərin analoqiyası olduğunun şahidi oluruq. Mifin və dinin bağlılıq məsələsinə toxunduqda Ramazan Qafarlı qeyd edir ki, ilkin mərhələdə – primitiv dini görüşlərdə sinkretik düşüncə köklərindəki dünya haqqında təsəvvürlər mənşəcə eyni başlanğıca malikdir (8, s. 63-64). Qeyd edək ki, mifin və dinin sərhədini müəyyən etmək elə də çətin deyil.

Miflər heç də insanların bəsit düşüncə və yanaşma tərzini deyil. Miflər kor-təbiilikdən, dünyanın bəsit qavrayışından yaranmamışdır, onlar dünyanın, sadəcə, qeyri-səlis dərkindən törəyir. Fikrimizcə, müqəddəs kitablarda təsvir edilən qissələr, eləcə də dini rəvayətlər İblis mifinin başlanğıcıdır. Yəni təkamülçülərin əksinə olaraq düşünürük ki, iblis və bu tipli şər qüvvələr transsendent varlıq kimi başlanğıcını animistik təsəvvürlərdən (E.Taylor) deyil, dindən götürür. Çünki ilk insan Adəm yerə endikdə İblis də cənnətdən qovulmuşdu.

İblis xristianlıqda “satana”, islamda “şeytan”, yapon mifologiyasında **Oni** (böyük caynaqları və buynuzu olan insanabənzər iblis) türk mifoloji düşüncəsində isə Təyrən, yaxud Tayran, Elbis, Zebani, Erlik İblis, yaxud analoji olaraq Şeytan kimi göstərilir. Orta əsrlər Avropasının mistikləri və okkultistlərinə görə isə, demonlar doqquz rütbəyə bölünür. Bu, ilk dəfə hollandiyalı həkim və okkultist İohann Veyer özünün “Pseudomonarxia Demonum” (1588) adlı okultik kitabında təsvir etmişdir, burada o, cinlərin ətraflı təsnifatını və onları çağırmaq istəyənlər üçün təlimatlar vermişdir. Deməli, şeytan bəşəriyyətin müasiridir və Şeytanın hiylələri ancaq qiyamət günündə bitər (5).

Nəzəri-epistomoloji kontekstdən yanaşsaq, elm, incəsənət və dinin ayrılmadığı mifik zamanda İblis əmrə tabe olmadığı üçün Allahın ilahi nemətlərdən məhrum etdiyi məxluq kimi göstərilirdi. İlahi qanunları pozan insan isə artıq İblisin bəziçəsi kimi təqdim edilirdi; “Bir zaman sən Rəbbin mələklərə belə demişdi: “Mən palçıqdan bir insan yaradacağam. Mən ona surət verib Öz ruhumdan üfürdüyüm zaman ona səcdə edin!”. Mələklərin hamısı birlikdə səcdə etdi, yalnız İblisdən başqa! O təkəbbür göstərdi və kafirlərdən oldu. Allah dedi: “Ey İblis! Sənə Mənim iki əlimlə yaratdığımı səcdə etməyə mane olan nə idi? Təkəbbür göstərdin, böyüklərdənmi olmuşdun?” İblis dedi: “Mən ondan daha xeyirliyəm. Çünki Sən məni oddan, onu isə palçıqdan yaratdın!” Allah dedi: “Çıx oradan! Sən artıq (rəhmətimdən) qovulmuşsan! Haqq-hesab gününə qədər lənətim sən üzərində olacaqdır!” (“Sad” surəsi, 71-78-ci ayələr) (4, s. 5).

Bu ayələrdən İblisin başlanğıcının tüstüsüz oddan yarandığı məlum olur. Adətən, türk mifologiyasında tək ayaqlı, tək qollu, tək əlli və tək gözlü, yaxud yapon mifologiyasında böyük caynaqlı və buynuzlu təsvir edilsə də, dini rəvayətlərdə Allaha asilik etməzdən öncə adının Əzazil və 4 qanadının olmasını qeyd edirlər. Bir çox alimlər söyləmişlər ki, asilikdən öncə onun çox gözəl görünüşü var idi. Asilikdən və Cənnətdən qovulmasından sonra isə günahının aqibəti olaraq ən eybəcər və iyrənc şəkllə düşdü. Nəfslərə şeytanların, yəni kafir cinlərin çirkinliyi,

mələklərin isə gözəl yaradılışı yerləşdirilmişdir. Buna görə də Uca Allah Cəhənnəmdə yerləşən Zəqqum ağacının çirkinliyini, dəhşətini vəsf edərkən belə buyurmuşdur: “Onun meyvəsi şeytanların başları kimidir” (“əs-Saffat” surəsi, 65-ci ayə). Onun meyvəsinin çirkinliyini şeytanların başlarına bənzətməmişdir (4, s. 8-9).

Məkan olaraq İblisin məkanı, ümumiyyətlə şər qüvvələrin məkanı yeraltı dünya təsvir olunur. H.Cavidin “İblis” dramında da İblis yer üzündə işinin bitdiyini elan edib öz yeraltı səltənətinə çəkilir. Dini rəvayətlərdə isə Allah Elçisinin belə dediyi vurğulanır: “İblisin taxtı dəniz üzərindədir. O hər gün dəstələrini göndərir və bu dəstələr insanlar arasında fitnə törədirlər. Bunlardan İblis yanında ən yüksək mövqeyə sahib olanlar insanları fitnəyə salmaqda ən böyük olanlardır” (4, s. 24).

Xeyir və Şərin mübarizəsi kontinuumunda H.Cavidin “İblis” əsərində təsvir edilən İblis poetik miftyaratmanın məhsulu kimi mifin bədiilik qazanmış Şəri təmsil edən modelidir. Digər romantiklərdən (Lermontov “Demon”) fərqli olaraq H.Cavid İblisi gah bədii-simvolik planda, gah da mifik planda vermişdir. Bu rasionallığa qarşı gəlmək deyildi, sadəcə “İblis” əsərində poetik dərkətmə mistikaya əsaslanırdı. Belə ki, İblis insanların gözüne görünür, onlarla ünsiyyət qurur. Bu məqamda mistika özünü göstərir. Lakin əsərin giriş hissəsində İblisin monoloqu bədii-simvolik planda təsvirdir. Lermontovun “Demon”u isə keçmişini – günahsız vaxtlarını xatırlayır və bir anlıq da olsa, yenidən o günlərə qayıtmaq istəyir ki, bu da simvolikadır. Çünki Demon xislətinə xilaf çıxma bilməzdi:

O kədərli Demon, sürgünlük ruhu
Uçurdu günahlı yer üzərində
Gözəl xatirənin sonsuz güruhu
Canlanırdı onun nəzərlərində
O günlər ki, göydə günahsız mələk
Halında parlardı, şən-şən gəzərdi (10, s. 206).

H.Cavid bu əsəri ilə K.Əliyevin: “Azərbaycan romantikləri folklor nümunələrini millilik məzmunu, xalqilik mahiyyəti daşımalarına görə qiymətləndirir, onlara məhz bu cəhətdən üstünlük verirdilər” (2, s. 42), – fikrini aşaraq bəşəri aspektdən İblis-İnsan qarşıdurmasına aydınlıq gətirmişdir.

H.Cavidin İblis obrazı ilə romantik miftyaratmada istər tarixi-ənənəvi, istərsə də milli-mənəvi mifologiya baxımından spesifik yanaşması özünü göstərir. Fikrimizcə, “İblis” əsərində yazıçı İblis surətini yenidən mənalandırır. Yəni tarixi-ənənəvi mifologiyaya söykənərək H.Cavidin mifik qəhrəmanı olan İblis dünyanın ən qədim nağıl süjeti olan olan “Dəmirçi və İblis” nağılında (dəmirçi zalım varlıqla saziş bağlayaraq, ürəyini fəvqəltəbii qüvvə müqabilində dəyişir), J.Saramaqonun “İsanın incili” əsərində olduğu kimi (çoban qiyafəsində) tez-tez transsendent varlıq kimi qiyafəsini dəyişir, amma sonda onu tanıyırlar. Burada spesifik məqam ondan ibarətdir ki, “İblis” əsərindəki mifik qəhrəman insanların (Arif, Elxan və b.) ən kiçik şübhəyə düşmə məqamında yanlarında peyda olur, “Tanrı olsaydım əgər, gerçəkdən, ya bu insanları xəlp etməz idim, əgər etsəm, yaşatırdım daim məsud, – deyən Elxana “Öylə yekrəng olaraq keçsə həyat, bıqar insan, yaşamaqdan yorulur,

yaşayış bəlkə də mənasız olur”, – cavabını verir. Digər demonik varlıqlar olan (Lermontov “Demon” və b.) əsərlərdə biz bunu müşahidə etmirik. Milli-mənəvi mifoloji aspektdəki spesifiklik İblis mifinin törətdiyi şər əməllərin türk-islam mədəni düşüncə kodeksindən çıxış edərək bədii həllinin verilməsində idi. Milli-mənəvi mifoloji kontekstdə digər spesifik məqam isə H.Cavidin romantik poetik düşüncənin elementinə çevrilən mifik qəhrəmanın nağıllardakı kimi xalq içərisindən çıxmış, sadə zəhmət adamlarının arasında böyümüş qəhrəman tərəfindən sehirli əşya və vasitələrlə məhv edilməsi motivinin əksinə olaraq “İblis” dramında insanlar ona uyur, əli öpülür (Arif, Rəna tərəfindən) və yaxud bu əsərdə folklor nümunələrində “Xarabalıqda cin-şeytan olar”-deyimində olduğu kimi (“Kəl Həsən” nağılında “Mərd və Namərd”-in nağılında (7) dəyirmanlar, xarabalıqlar şərin məkanı, gecələr zamanı kimi təqdim edilmir, H.Cavidin yaratdığı İblis mifik surəti şübhənin olduğu hər yerdə, hər zaman gah xidmətçi, gah İxtiyar qiyafəsində peyda olur.

İblis əsərdə bütün obrazlara təsir edir, hadisələrin gedişatına müdaxilə edir, hamı onu lənətlədiyi məqamda isə əsl İblisin kimliyini açıqlayıb, yeraltı səltənətinə çəkilir, yer üzündə insanları transsedentlikdən uzaqlaşmış “iblislərlə” – kinli krallar, yol ayıran xadimi-ədyanlarla, altun düşkünləri –nəfsinə qul olanlarla birgə qoyub gedir:

Bənsiz də əmin ol sizə rəhbərlik edən var:
Qan püskürən, atəş sovuran kinli krallar,
Şahlar, ulu xaqanlar, o çılğın dərəbəglər,
Altın və qadın düşkünü divanə bəbəklər...
Bin hiylə quran tilkü siyasilər, o hər an
Məzhəb çıxaran, yol ayıran xadimi-ədyan;
Onlarda bütün fitnəvü şər, zülmü xəyanət,
Onlar duruyorkan bəni təhqirə nə hacət?!
Onlar, əvət onlar sizi çignətməyə kafi,
Kafi, sizi qəhr etməyə, məhv etməyə kafi...
Bən tərək edərim sizləri əlan nəmə lazım!
Hiçdən gələrək, hiçliyə olmaqdayım azim.
İblis nədir?
– Cümlə xəyanətlərə bais...
Ya hər kəsə xain olan insan nədir?
– İblis! (1, s. 202)

Son iki misrada metaforik düşüncə təqdim olunur. Metaforik düşüncə iki subyekt arasında adi halda görünməyən (yaxud görünməsi mümkünsüz) əlaqə metaforada çatdırılmasıdır (8, s. 97). Bu mifologemdə “İnsan İblisdir” – metaforik düşüncə nümunəsidir. “Və insanın NƏFSİ onun ən böyük İBLİSİdir” – qənaətini formalaşdırır.

“İblis” əsərində İblis nədir? – Hər kəsə xain insan nədir? – sualları ətrafında cərəyan edən hadisələr, Ariflə İblisin dialoqu İblisin mifoloji sistemdə yeri, yaranma aspektlərinə də aydınlıq gətirir.

Beləliklə, H.Cavid “İblis” əsərində Arifin “İnsanları xəlq etmədə var bəlkə də hikmət, İblisə nə hacət?! – dilemması fonunda bəşəri narahat edən problemlərə ən qədim mifik qəhrəmanı romantik planda realizə etməklə toxunmuşdur. İnsanlar inanmaq istəməmişlər ki, şəri Allah yarada bilər. Bu baxımdan İblisin dini, eləcə də mifik demurq kimi mənşəyi müxtəlif dövrlərdə fərqli izah olunurdu. H.Cavid “İblis” əsərində “mütləq” mifyaratmanın sərhədlərini pozaraq Kainat-İnsan-Allah bölünməz üçlüsünü ikiləşdirir; Xeyir-şər, qaranlıq-ışıq, pis-yaxşı münasibətlərində romantik universiumda İblis obrazını transsendentlikdən (təcrübə xaricində olmaq, təcrübə ilə dərk edilə bilməməzlik) (9) çıxararaq “nisbi” mifyaratmaya yaxınlaşmış, məkan və zaman olaraq isə İblis-İnsan qarşıdurmasını kosmosdan yerə endirmişdir. Belə ki, Xeyir və Şər ünsürünün mübarizəsi romantik mifyaratmada İblis və insan ünsürü ilə rekonstruksiya olunur. Bu baxımdan İblis insanla eyni zaman və məkanda transsendentlikdən uzaqlaşır. Hüseyn Cavid yaradıcılığında İblis “magik seyretmə”də yeni bədii simvolik məna qazanaraq İNSAN NƏFSİ kimi mənalandırılaraq bütün şərin başlanğıcı kimi təqdim olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavid H. Dram əsərləri. Bakı, “Avrasiya Press Nəşriyyatı”, 2007
2. Əliyev K. Romantizm və folklor. Bakı, “Elm”, 2006
3. <https://525.az/news/103904-cavid-fenomeni-yeni-baxis-mustevisinde>
4. <https://www.sunna.az/documents/uploads/contents/files/Cin%C9%99r%C9%99mi.pdf>, səh 5
5. <https://www.britannica.com/topic/Islam/Doctrines-of-the-Qur-an>
6. Qurani-Kərimin Azərbaycan dilində tərcümə və şərh. Bakı, “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2005
7. Qafarlı R. Mif və Nağıl. ADPU, Bakı, 1999
8. Qafarlı R. Mifologiya. 6 cildə. I cild. Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2015
9. Qarayeva A. Azərbaycan dilində dini-mifoloji qara qüvvələrin adlarının leksik-semantik xüsusiyyətləri // “Dil və ədəbiyyat”, Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, 2016, N 3, s. 121-128
10. Lermontov M.Y. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Öndər Nəşriyyat”, 2005

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant 05.04.2023

Son variant 18.04.2023